

ANTROPONIMLARDA EVFEMIK VA DISFEMIK XUSUSIYATLARNING AKS ETISHI

Xoldorov Yusufbek¹

Annotatsiya: *Ushbu maqolada antroponimlar va ularning evfemizatsiya hamda disfemizatsiyasiga oid muammolar, o'zbek va dunyo tilshunosligi misolida evfemik xususiyatga ega bo'lgan ismlarning disfemalashuviga misollar keltirilib, tahlilga tortilgan.*

Kalit so'zlar : *onomastik sath, ismlar, topoantroponim, jonivorlar motivi, taqiqlangan ismlar, arabcha ism, evfemizm, disfemizm.*

O'zbek tili lug'aviy boyligining tarkibiy qismlaridan birini antroponimlar tashkil etadi. Shu sababli atoqli otlar bilan bog'liq ma'lumotlarni to'plash va tadqiq etishga alohida e'tibor berib kelinmoqda. O'zbek onomastikasi hozirda ancha rivoj topgan soha bo'lib, o'zbek antroponimlari, toponimlari, gidronimlari, etnonimlari, qisman zoonimlarini monografik tarzda o'rganish bo'yicha anchagina ishlar amalga oshirilgan. Chunki kishi ismlari ham xalqimizning qadimiy nomlarining bir turi hisoblanadi. "Qadimiy nomlarda ota-bobolarimizning hayot va tafakkur tarzi yaqqol o'z aksini topgan". Shuning uchun antroponimlar milliy qadriyatlarimiz bilan uzviy bog'liq bo'lib, bu borada olib borilgan tadqiqotlar bevosita milliy o'zligimizni anglashga, turli yot g'oyalar, ommaviy madaniyatning ta'sirlariga berilmaslikka zamin yaratadi.

O'zbek tilining onomastik sathini tahlil qilar ekamiz, undagi antroponimlar davrlar o'tishi bilan bir necha bosqichlar asosida o'zgarishlarga uchraganini ko'rishimiz mumkin. Odamlar hayotining istalgan bosqichida tirik va jonsiz mavjudotlarni tushunishni xohlashadi. Bu mantiqiy jarayonni nomlash orqali amalga oshiradi. Ayniqsa, turkiy xalqlarda bolaga ism berishda turli xil motivlar alohida ahamiyatga ega. O'zbek va turk millatlari ismlar orqali bolaga ezgulik, sog'lik-salamatlik, uzoq umr, baxt-saodat tilash yoki ularni kuch va qudrat sohibi bo'lgan hayvonlarga, nafosatli qushlarga, qimmatbaho toshlar va joy nomlariga qiyoslash orqali ism tanlashga intilishadi. Bu hodisa nomlarning bevosita madaniyat bilan chambarchas bog'liqligi bilan izohlanadi. Islom madaniyatining kirib kelishi ham shaxs nomlarida o'z aksini topgan. Bir qancha tarixiy asarlarda kuzatiladiki, dastlabki antroponimlar geografik nomlar hamda jonivorlar motividan olingan. Xususan, "Qutadg'u bilig" hamda "Devonu lug'otit-turk"da joy nomidan kelib chiqqan topoantroponimlar (joy nomlari asosida ifodalangan ismlar): turklar xoqoni, Turklar buyrug'i, O'ga buyrug'i, O'tikon begi, Yag'mo begi, Uch O'rdu xoni, Ili xoni, Bo'ka yabg'usi, Ko'k Ayuq, Alp Er to'nga tilga olinadi. Bundan tashqari, bu bosqichda hayvonlar motivi ham antroponimik kontekstda o'z aksini topgan. Masalan, Bo'ri, Bug'uboy, Jayron, Haydar (sher), Bulbul, Yunus (yahudiycha-kaptar), Maral (kiyik).

Keyingi bosqich evfemik tabiatga egaligi bilan xarakterlanadi. "Chaqaloqqa qo'yiladigan ism uning taqdiriga ta'sir qiladi, ismlar hosiyatli va hosiyatsiz bo'ladi deyilgan tasavvurlar davrlar o'tishi bilan ismlarni bolaning himoyachisiga, unga qandaydir bog'langan, unga doimo va bir umr esh, hamdam bo'lib yuradigan vositaga aylantira borgan. Shu tarzda "asrovchi ismlar" yoki "himoya nomlari" deb

¹ Termiz davlat universiteti erkin tadqiqotchisi

yuritiluvchi nomlar guruhi yuzaga kelgan”, deydi tarixchi olim Sh.O‘ljayeva . Tilshunoslikda bu evfemizatsiya deb ataladi. Turkiy xalqlarda nom berishning odatdagi tartib va talabidan tashqari bir nechta sabablarini tilshunos olim A.Omonturdiyev “Professional nutq evfemikasi” nomli kitobida ham sanab o‘tgan :

1. Rasmiy nom bilan yashayotgan bola yoki o‘smir surunkali kasal bo‘laversa, nomi (xususan, Alloh, payg‘ambar, avliyo yoki umuman, burjlar nomi bilan atalgan bo‘lsa, nomni ko‘tarilmadi deb hisoblanib) qaytariladi yoki u kamtarona evfemik bir nom bilan almashtiriladi. Natijada, bola qo‘shaloq nom (bir rasmiy, bir evfemik atama)ga ega bo‘lib qoladi. Bu nomning ikkinchisi himoyalovchi, saqlovni nom sifatida faollashib ketadi.

2. Oilada bola turavermasa, tug‘ilib o‘laversa, navbatdagi tug‘ilgan chaqaloqqa, o‘g‘il-qizligidan qat‘iy nazar, O‘lmas, Tursun, Turg‘un, Umrzoq, Sotiboldi, Xudoyberdi, Yashar, Turdiboy, Toshtemir, Bo‘ri, Arslon kabi balo-qazodan himoyalovchi, asrovchi, yomon ko‘zdan saqlovchi, yovuz ruhlarni chalg‘ituvchi ot yoki evfemik atamalar qo‘yiladi.

3. Ayrim sotsial qatlam (masalan, shoirlar) ma‘lum maqsad va niyat bilan o‘zlariga taxallus tanlaydilar yoki laqab orttiradilar. Bu taxallus yoki laqab bora-bora faollashib, rasmiy atamaga aylanadi. Chaqaloqlikdagi nomi kishilar xotirasidan uzoqlashadi. Hozirgi ko‘pgina yoshlar Ulug‘bek, Muqimiy, Habibiy, Chustiy, Oybek, Uyg‘unlarning asl nomlarini bilmaydilar. Bundan qat‘iy nazar, taxallus va laqablar muomala madaniyati rivojiga evfemik nutq taraqqiyotiga hissa bo‘lib qo‘shiladi.

Lekin bu “Asrovchi ismlar” nafaqat mazmunan ijobiy, chiroyli nomlardan, balki ko‘p holda qo‘pol, xunuk ma‘noli nomlardan tashkil topishi ham mumkin. Vaholanki, bolaga xunuk ma‘noli so‘zlardan yasalgan ismlarning berilishi chaqaloqni yomon ko‘zlardan, ko‘z tegishdan asrash, go‘dakning dushmani bo‘lmish yovuz kuchlarni chalg‘itish, aldash maqsadi bilan bog‘liqdir. O‘zbek ismlari orasida "asrovchi ismlar"ni tarixchi Sh.O‘ljayeva quyidagi guruhlariga ajratadi. Ularning ayrimlari quyidagicha:

Sog‘lik, uzoq umr tilashini ifoda etuvchi ismlar: Tursun, Turdi, To‘xtasin, O‘lmas, Yursin, Omonturdi, Turg‘un, Turg‘unoy, Ergash, Yo‘ldosh kabi.

Turli kasalliklarni engishi, chidamli, irodali, mustahkam bo‘lib o‘shishini orzu qilib qo‘yilgan ismlar: Tosh, Toshboy, Toshxon, Temur, Temura, Metinboy, Po‘lat, Cho‘yonboy, Qilichboy, Xanjara, Halqonboy, Teshaboy, Boltaboy, Mahkam, Mahkamoy, Berk, Berkinoy va boshqalar.

Yashovchanlik, barhayotlik, chidamlilik, uzoq umr ramzi bo‘lmish daraxtlar, narsalar nomidan yasalgan ismlar: Chinor, Chinora, Sadaboy, Archaboy, Yovshan va hokazo.

Yoqimsizlik, noxushlik, achchiqlik ramzi hisoblanuvchi narsalar, o‘simliklar nomidan yasalgan ismlar: Sarimsoq, So‘g‘onboy, Piyozbek va shular kabi. Mana shunday ismlar qo‘yilsa chaqaloqning dushmani, yovuz kuchlar bolaga yaqinlashmaydi, undan nari ketadi deb hisoblashgan.

Ba‘zan ataylab xunuk ma‘noli nomlarni qo‘yishgan: Yomonbola, Itolmas, Itemas, Kasofat, Shag‘alboy, Sabila kabi. Kishilar bola shunday nomlansa e‘tiborsiz bo‘ladi, unga ko‘z tegmaydi deb hisoblashgan.

Har ikki (evfemizm va disfemizm) hodisa ham okkazional xarakterga ega bo‘lib, ular mudom o‘zgarib turadi, doimo yangi. Faqat disfemizmdan farqli o‘laroq, evfemizm vaqt o‘tib, lisoniy birlikka aylananish xususiyatiga ega va, shu bilan birga, o‘z evfemik xususiyatini ham yo‘qota oladi. Bu tez-tez qo‘llanish sababidan amalga oshadi. O.D.Pastuxova aytganidek, vaqt o‘tishi bilan yoqimsiz narsalar

evfemizatsiyasi samarasiz bo‘ladi, chunki ular biron bir nozik mavzuni tasvirlashda kutilmaganda aytilganda o‘z ma’nosining ravshanligi va aniqligi bilan quloqqa yoqimsiz eshitila boshlaydi. Disfemizmlar esa ortofemaga aylanmay, salbiy kuchida qolish bilan xarakterlanadi .

Xulosa qilib aytganda, ism qo‘yish albatta qaysidir omilga asoslanadi, ma’lum bir maqsadni ko‘zlaydi. Bolaga chiroyli ism qo‘yish faqat tashqi talaffuz va shaklning go‘zalligi, emas, aniq ma’no ham ifodalashi kerak. Bu borada o‘zbek milliy madaniyatida tahlilga arziydigan ko‘plab antroponimlar mavjudki, mazkur jarayon tadqiqotimiz uchun dolzarb muammolar borligini ifodalaydi.

Adabiyotlar:

1. Yusuf Khas Hajib, *Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turko– Islamic Mirror for Princes*, translated, with an introduction and notes, by Robert Dankoff. – Chicago– London: University of Chicago Press, 1983. – 52 p.
2. Ўлжаева Ш. <https://www.facebook.com/groups/246149995752425/posts/330761413957949/>
3. Омонтурдиев А. *Профессионал нутқ эвфемикаси*. – Тошкент: Фан, 2006. 27 Б.
4. Ахметов А. *Туркі Тілдерінден табу мен эвфемизмдер*. Алматы: Ғўлўм, 1995. 176 б.

